

**ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKA REVITALIZACIJA KOMPLEKSA STAROG
BEOGRADSKOG SAJMIŠTA: LAVIRINT MEMORIJE****ARCHITECTURAL AND URBAN REVITALIZATION OF OLD BELGRADE
FAIRGROUND: LABYRINTH OF MEMORY**

Tabita Šakanović, Višnja Žugić, *Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad*

Oblast – ARHITEKTURA

Kratak sadržaj – *Staro beogradsko sajmište predstavlja lokaciju koja je tokom decenija pretrpela turbulentnu smenu najrazličitijih utilitarnih funkcija. Zbog svoje tragične prošlosti, obeležene stradanjima Jevreja, Srba i Roma tokom Drugog svetskog rata, kada je služila kao logor, lokacija je proglašena za kulturno dobro i mesto novog memorijalnog kompleksa. U cilju arhitektonsko-urbanističke revitalizacije Starog sajmišta ovaj rad sprovodi istraživanje koncepta lavirinta u muzejskoj tipologiji, fenomenološko istraživanje dramaturgije prostora i koegzistenciju memorija na lokaciji. Novoprojektovano rešenje Memorijalnog kompleksa Staro sajmište predstavlja hibridni tip memorijalnog kompleksa.*

Ključne reči: *Staro sajmište, koncept lavirinta, dramaturgija prostora, memorijalna tipologija, koegzistencija memorija*

Abstract – *The Old Belgrade Fairground represents a site that has undergone a turbulent change of various utilitarian functions over the decades. Due to its tragic past marked by the suffering of Jews, Serbs, and Romani people during World War II when it served as a concentration camp, the location has been designated as a cultural heritage site and the planned location for a new Memorial Center. With the goal of the architectural and urban revitalization of the Old Fairground, this paper explores the concept of labyrinth in the museum typology. It conducts phenomenological research on the dramaturgy of the space and the coexistence of memories at the location. The newly designed solution of the Old Fairground Memorial Complex represents a hybrid type of memorial complex.*

Keywords: *Old Fairground, labyrinth concept, dramaturgy of space, memorial typology, coexistence of memories*

1. UVOD

Lokacija Starog sajmišta predstavlja mesto slojevitosti i tragične prošlosti, dok danas stoji pred izazovom transformacije u memorijalni centar. Nekadašnji prostor

Sajma, a tokom Drugog svetskog rata logor smrti sa sobom nosi duboke istorijske taloge. Raslojavanjem istorije zapažamo da Staro sajmište nije samo prostor nekadašnjeg logora već i prostor okupljanja, dostignuća, prosperiteta, početna tačka u razvijanju novog dela grada, prostor stvaranja umetnosti i dom mnogim generacijama. U okviru istraživanja usvaja se stav o podjednakom vrednovanju memorije svih istorijskih epoha lokacije. Ključni fokus usmerava se ka tragičnom periodu logora smrti i sećanju na narode koji su stradali tokom Drugog svetskog rata. Arhitektonsko-urbanistička revitalizacija Starog beogradskog sajmišta predstavlja formiranje održivog memorijalnog kompleksa. Arhitektonsko-urbanističko rešenje memorijalnog kompleksa ostvaruje se koncipiranjem osnovnih arhitektonskih elemenata koji formiraju lavirint memorije. Rad teži da odgovori na pitanje kako prostorno rešenje može omogućiti koegzistenciju memorija i sećanja različitih epoha, te doprineti procesu memorijalizacije na način koji poštuje kompleksnost istorijskih narativa i omogućiti posetiocima emotivno angažovanje u prostoru.

1.1. Istorija lokacije Staro sajmište - Hronologija namena (septembar 1936. - septembar 2023. godine)

Izgradnja Sajmišta započela je krajem 1936. godine u Beogradu. Sajmište je predstavljalo planski organizovan prostor međunarodnog sajma na levoj obali reke Save, s ciljem unapređenja privrede i izlaganja najnovijih ekonomskih dostignuća evropskih država. Tokom Drugog svetskog rata, Sajmište je preimenovano u koncentracioni logor pod nemačkom upravom. U sklopu koncentracionog logora mučeni i ubijani su mnogi Jevreji, Srbi i Romi, dok su paviljoni preuređeni u prostor za smeštaj zatvorenika i logorske funkcije. Nakon Drugog svetskog rata, Staro sajmište postalo je centar omladinskih brigada, koje su delimično obnovile i prenamenile paviljone, koristeći ih za smeštaj, projektantske biroa i komunalne službe u okviru razvitka Novog Beograda. Početkom 1950-ih godina, prostor Starog sajmišta postao je mesto za umetničke ateljee, socijalno stanovanje i komercijalne sadržaje. Staro sajmište je 1987. godine proglašeno za kulturno dobro, čime je započet proces memorijalizacije mesta stradanja. U narednim godinama postavljene su spomen ploče i spomenici u znak sećanja na stradale tokom Drugog svetskog rata. Danas kompleks predstavlja lokaciju budućeg Memorijalnog centra, sa planovima za dalji razvoj i očuvanje sećanja na događaje iz prošlosti.

NAPOMENA:

Ovaj rad proistekao je iz master rada čiji mentor je bila dr Višnja Žugić, vanr. prof.

2. TEORIJSKO ISTRAŽIVANJE

U okviru teorijskog istraživanja za formiranje arhitektnosko-urbanističke revitalizacije kompleksa Starog beogradskog sajmišta ova studija obrađuje tri bitne teme: koncept lavirinta u memorijalnoj tipologiji, fenomen dramaturgije prostora i nekonvencionalno stanovanje na prostoru memorije. Fokus je stavljen na razumevanje prostornih iskustava i percepcije korisnika u analiziranom arhitektonskom kontekstu.

2.1. Koncept lavirinta u muzejskoj tipologiji

Analiza urbanističke morfologije Starog sajmišta pokazuje da je prostorna konfiguracija lokacije evoluirala u skladu s različitim potrebama tokom vremena. Ova složenost prostora podstakla je istraživanje lavirinta u službi memorije. U ovoj analizi ključnu ulogu ima antropolog specijalizovan za kritičke studije baštine, muzeja i kulturnog nasleđa u transkulturalnim kontekstima, Pol Basu (Paul Basu). Basu u svom tekstu „Lavirintska estetika u savremenom dizajnu muzeja“ analizira različite tipove koncepta lavirinta, njihovo značenje i primenu kroz nekoliko primera u delima norveškog arhitekta Danijela Libeskinda (Daniel Libeskind). Basu govori o sve učestalijoj primeni koncepta lavirinta u formiranju objekata savremene muzejske tipologije. Naglašava sposobnost lavirinta da otelotvori kontradikcije, čineći ga moćnim simbolom za bavljenje epistemološkim dilemama u kasnom modernom dobu koje karakteriše odbacivanje apsolutnih istina. Basu sugerise da narativ vođen konceptom lavirinta u muzejskoj tipologiji predstavlja put od konfuzije do razumevanja. Basu ističe lavirint kao simbol paradoksa koji otelotvoruje kontradiktorni koncept: „Lavirint tako istovremeno predstavlja red i nered, jasnoću i konfuziju, integraciju i dezintegraciju, jedinstvo i višestrukost, umetnost i kaos“ [1]. Tekst kritikuje dihotomiju između modernog i postmodernog muzeja. Basu primenjuje teoriju naracije na muzejske prostore, sugerišući da je poseta izložbi analogna čitanju knjige, pri čemu put posetioca povezuje heterogene elemente. Libeskind koristi koncept lavirinta u muzejskoj tipologiji kao odraz samog ljudskog stanja, gde izvesnost ustupa mesto dvosmislenosti, i gde je potraga za smislom neprekidno, nelinearno putovanje. Ovakav prostorni koncept direktno je povezan sa fenomenološkim istraživanjem, on omogućava interpretaciju slojevitog narativa.

2.2. Fenomenološko istraživanje - Dramaturgija prostora kroz prizmu lokacije Starog sajmišta

Beleženje i analiza istorijskih tragova ključni su za razumevanje istorijskih procesa i njihovih uticaja na društvo. Proučavanjem tih tragova možemo rekonstruisati i razumeti različite aspekte prošlosti, sa ciljem objektivne analize i očuvanja kolektivnog sećanja. Staro sajmište, svojom turbulentnom istorijom, pruža pogodan teren za istraživanje odnosa unutar lokacije, identiteta i iskustava korisnika. Fenomen dramaturgije prostora formira simbiozu, ali i konflikt fizičkog i apstraktnog prostora. Iz definisanja fenomena dramaturgije prostora proizilazi

hipoteza da je dramaturgija prostora sastavni i neodvojivi aspekt svakog fizičkog prostora. Ona definiše njegovu emocionalnu i psihološku dimenziju, predstavlja korelaciju između arhitekture i narativa, i oblikuje atmosferu koja koordinira naraciju prostora. Tekst se posebno fokusira na fenomen dramaturgije prostora kao ključni koncept u razumevanju načina na koji prostor komunicira svoju prošlost, sadašnjost i budućnost kroz predodređene vizualne i emocionalne kadrove. Definisane su osnovne odrednice dramaturgije prostora kao i dva bitna pojma: „uočena“ i „konstruisana“ dramaturgija prostora, na kojima se zasniva koncept novoprojektovanog memorijalnog kompleksa. Slovenačka scenografkinja i režiserka Meta Hočevar (Meta Hočevar) u svojoj knjizi „Prostori igre“ govori o prostoru i dramaturgiji kao dva neodvojiva entiteta, „Prostor, a pre svega atmosfera prostora kao osnovni nosilac radnje izrasta iz dijaloga, iz scena, iz konflikta, iz dramaturgije“ [2]. Ideja se zasniva na neodvojivosti prostora i dramaturgije, iz čega se razvija sintagma „dramaturgija prostora“. Meta Hočevar u sklopu dramaturgije prostora definiše bitne pojmove u razumevanju prostornih odnosa koje direktno primenjujemo u analiziranju kadrova zatečenog stanja Starog sajmišta. Kroz kadrove dokumentujemo i analiziramo uočeni narativ zatečenog stanja na lokaciji (Slika 1). Svaki kadar predstavlja svojevrsnu „scenu“ koja otkriva segment istorije i duh mesta, omogućava korisniku da uđe u dijalog sa prostorom i njegovim kontekstom. Među njima su ruševine Nemačkog paviljona, umetničkog nereda Čehoslovačkog paviljona, mesta pogibije u sukobu sa invanzivnim komercijalnim sadržajima u Rumunskom paviljonu, konflikt sa kontekstom i centralna kula kao prostor budućnosti i kontrasta sa prošlošću.

Slika 1. Uočena dramaturgija prostora na lokaciji Starog sajmišta

Dramaturgija prostora manifestuje se kao dinamična interakcija između fizičkog prostora i njegovog narativa, između prošlosti i sadašnjosti, između memorije i zaborava. Kadrovi nas vode od divljenja pred dostignućima arhitektonskih poduhvata, do tuge i nemira usled prolaznosti vremena i nemara koje ono donosi. Oni su ključni pokretači naše introspekcije i razumevanja, povezuju nas sa lokacijom kroz dublji iskustveni sloj i kolektivnu svest. Zaokružena priča i svest o prošlosti daje prostoru snagu za kreiranje bolje budućnosti koja se temelji na očuvanju istorijskog identiteta i kontinuiteta. Projektovanje memorijalnog kompleksa na lokaciji Starog sajmišta zasnovano je na uočenoj dramaturgiji prostora i njenoj nadgradnji. Arhitektnosko-urbanistički koncept novog memorijalnog kompleksa koncipiran je tako da omogućava prostoru da interpretira narativ uz pomoć

dramaturga, arhitekta. Kroz analizu, proučavanje i primenu odgovarajućih arhitektonskih koncepata, arhitektonskih sredstava i uključivanjem zajednice, arhitekta konstruiše dramaturgiju prostora novog Memorijalnog kompleksa Staro sajmište.

2.3. Nekonvencionalno stanovanje na lokaciji Starog sajmišta

Analizom zatečenog stanja lokacije primećujemo da se deo paviljona koristi u svrhu stanovanja i umetničkih ateljea. Kako je u fokusu planiranje memorijalnog centra, zatečenim grupama pretili raseljavanje od strane vlasti. Rad istražuje mogućnost koegzistencije stanovanja i memorije, naglašavajući važnost uključivanja trenutnih korisnika prostora u proces razvoja. Narativ rada predlaže drugačije tretiranje mesta pogibije od mesta memorije. Definišu se različiti tipovi memorije i analiziraju njihovi međudnosi. Kroz takav pristup, rad se zalaže za integrisanje stanovnika i umetnika uz formiranje budućeg memorijalnog kompleksa kao partnera u razvoju ove lokacije u celosti.

3. PROJEKTANSKI RAD

3.1. Kontekst

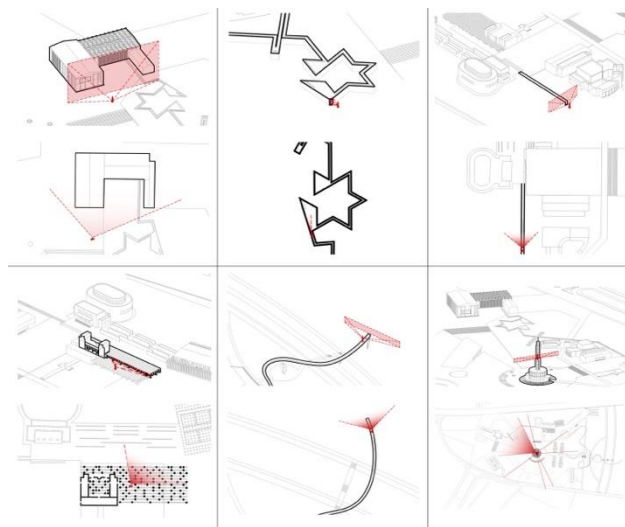
Upoznavanjem sa istorijom Starog sajmišta, shvatamo njegov složen kontekst i duh mesta. U prvim decenijama, ovo područje je bilo periferija grada, ali je s razvojem Novog Beograda postalo centralni deo grada. Granice Starog sajmišta određuju Brankov most, Stari Savski most, reka Sava i saobraćajnice, odvajajući ga od poslovnih i stambenih sadržaja. Kontekst Starog sajmišta je slojevit i kontradiktoran, suočen s problemom disocijacije zbog okolnih saobraćajnica i sadržaja koji su ga marginalizovali. Danas, zahvaljujući svojoj centralnoj poziciji, Staro sajmište je infrastrukturno povezano sa svim delovima grada, što predstavlja prednost za razvoj Memorijalnog kompleksa Staro sajmište.

3.2. Koncept

Memorijalni kompleks Starog sajmišta „Lavirint memorije” projektovan je kao struktura lavirinta koja kombinuje linearne i nelinearne tokove prostora, omogućavajući interpretaciju narativa kroz specifičnu dramaturgiju prostora. Centralna priča Starog sajmišta predstavljena je kroz prostorne kadrove, dok se posetioci povezuju sa istorijom kroz emotivno iskustvo. Zajednica igra ključnu ulogu u revitalizaciji kompleksa, stvarajući dinamičnu i inkluzivnu atmosferu. Sveobuhvatni koncept omogućava sinergiju sećanja i savremenog života.

Koncept lavirinta kroz arhitektonska sredstva konstruiše specifično iskustvo, usmerava narativ koji dramaturgija prostora prenosi na korisnike. U kompleksu su definisane tri grupe korisnika: neposredni, privremeni i stalni, što dovodi do formiranja različitih tokova. Linearni tokovi jasno vode kroz iskustvo stradanja, dok nelinearni tokovi pružaju slobodu istraživanja i reinterpretacije drugih programa u sklopu memorijalnog centra. Povezivanjem programskih celina i formiranjem tokova naracije, koncept lavirinta integriše sve tipove korisnika, stvarajući dinamičnu naraciju i angažman korisnika sa memorijalnim nasleđem.

Glavni koncept memorijalnog kompleksa zasniva se na dramaturgiji prostora. Konceptom lavirinta dramaturgija prostora interpretira narativ mesta kroz manipulaciju ambijentima i stvaranje iskustvenog puta. Usvajanjem principa Mete Hočevar konstruišemo dramaturgiju Starog sajmišta u službi memorijalnog kompleksa. Narativ konstruišemo uvođenjem fundamentalnih arhitektonskih sredstava analognih osnovnim arhitektonskim pojmovima: tačka, linija, površ - stub, zid, površina. Isticanjem postojećih i uvođenjem novih ambijentalnih celina kroz formiranje kadrova, memorijalni kompleks pruža korisniku putovanje kroz spiralu vremena: istoriju, sadašnjost i budućnost. Konstruisani kadrovi formiraju jedan sveobuhvatni narativ, jer tek kada se obuhvati čitav prostor i njegova istorija razumemo narativ Starog sajmišta. Kristijan Norbeg Šulc (Christian Norberg Schulz) objašnjava da je potrebno sagledati prostor u celosti kako bismo znali kako da mu pristupimo: „Konkretni prostor razvijenog čoveka se mora posmatrati u njegovoj celovitosti, uključujući i značajne događaje, koji se u njemu doživljavaju. Jer se posebni kvaliteti tog prostora, njegov raspored i red održava i izražava kroz subjekta koji ga doživljava i stanuje u njemu” [3]. Formiranje sveobuhvatnog iskustvenog prostora kroz niz kadrova i ambijenata (Slika 2) izaziva emociju, postavlja pitanja, inicira samorefleksiju i daje odgovor. Formiran narativni tok omogućava korisniku da razvije dublje razumevanje i vrednovanje prostora, gde svaki korak doprinosi oblikovanju celine. Sveobuhvatni narativ u sebi sadrži mnoštvo manjih narativa koji ostaju samom korisniku da ih otkrije, doživi i ispita.

Slika 2. Konstruisana dramaturgija prostora na lokaciji Starog sajmišta

Definisanje mesta pogibije i klasifikacija memorija, njihovo tretiranje arhitektonskim intervencijama i definisanje grupa korisnika, omogućava dublje razumevanje međudnosa i uloge korisnika u revitalizaciji kompleksa. Lokalna zajednica određuje se kao partner u formiranju novog memorijalnog kompleksa. Transformacija stambenih prostora u multifunkcionalne zone omogućava spoj memorijalne postavke i svakodnevnog života. Trošne zgrade su prilagođene za stalne, ali fleksibilne izložbe, dok se očuvanjem bašti i prostora stanovanja zadržava identitet mesta. Projekat predviđa izmeštanje stanovanja i ateljea u novi modularni

objekat, što stvara dijalog između korisnika i lokacije. U parkovskim zonama planiraju se prostori za umetnike, inspirisani posleratnim stvaranjem na Sajmištu. Ova integracija omogućava koegzistenciju različitih memorija unutar kompleksa, promovisući zajednički razvoj i očuvanje kulturnog identiteta lokacije.

3.3. Prostorno rešenje

Arhitektonsko-urbanistička revitalizacija Starog sajmišta predstavlja formiranje memorijskog kompleksa, koncipiranog kao složen prostor koji integriše različite programe i simbole, kako bi se odala počast žrtvama i istakla važna tema sećanja. Prema konceptu Šulca, prostor bi trebalo da odražava čovekovu egzistenciju, sa mestima, putanjama i domenima koji čine osnovu arhitektonske strukture. Bez jasnog cilja, putanja gubi smisao, što naglašava važnost odnosa između prostornih celina. Arhitektonsko-urbanističko rešenje memorijskog kompleksa je centralno, postavljeno je oko centralne tačke, kule, koja simbolizuje trajnost sećanja. Kompleks se prostire na preko 30 hektara i obuhvata tri programske celine: memorijski centar, kulturno-istraživački i edukativni centar, i stambene rezidencije sa umetničkim ateljeima. Svaka celina je dalje podeljena na manje celine ili mesta, koja su međusobno povezana stazama koje prenose narativ o Sajmištu. Kompleks uključuje multifunkcionalne prostore za edukaciju, istraživanje, administraciju, kulturu, kao i memorijske postavke posvećene stradalim Jevrejima, Srbima i Romima. Objekte okružuju postojeće i uvedene zelene površine, koje formiraju memorijski park i sve opslužujuće saobraćajne površine (Slika 3).

Slika 3. Aksonometrija novoplaniranog memorijskog kompleksa

Intervencije nastale upotrebom arhitektonskih sredstava kao što su stubovi, zidovi i površine koriste se kako bi konstruisale dramaturgiju prostora, interpretirale narativ i povezale utilitarne funkcije unutar kompleksa. Stubovi označavaju mesta stradanja, zidovi mesta sećanja, dok površine stvaraju prostor pauze. Prostor je zamišljen tako da kombinuje funkcionalne potrebe memorijskog kompleksa sa evociranjem emocija i sećanja.

Zatečeno stanje paviljona na Starom sajmištu je u velikoj meri očuvano kroz revitalizaciju i restauraciju objekata. Mesta stradanja očuvana su u zatečenom stanju kako bi istakla svoju simboličku vrednost i autentičnost. Ona predstavljaju: Turski paviljon, nekadašnje mesto Mađarskog paviljona i nekadašnje mesto Ribarskog

paviljona. Drugi paviljoni, koji nisu obeleženi mestom stradanja, kao što su: Nemački, Italijanski i Čehoslovački paviljoni i kula, su revitalizovani zadržavanjem svoje istorijske autentičnosti ali i uvođenjem novih namena kulturnog, istraživačkog i edukativnog sadržaja u njihove prostore. Pored zadržanih, izgrađene su nove strukture u koje su smešteni komercijalni i opslužujući sadržaji, kao i nekonvencionalno stanovanje i ateljei, odgovarajući na potrebe korisnika i na celokupni program. Ovim pristupom očuvan je autentičan duh mesta i identitet lokacije, što stvara dijalog između prošlosti i sadašnjosti, gde objekti funkcionišu kao svedoci istorije.

4. ZAKLJUČAK

Arhitektonsko-urbanistička revitalizacija kompleksa Starog beogradskog sajmišta ističe ulogu prostora kao posrednika između različitih vremenskih epoha i doprinosi formiranju novih perspektiva u memorijskoj tipologiji. Ovaj rad dokazuje da je dramaturgija prostora tvorac atmosfere i sastavni deo njega. Kroz integraciju koncepta lavirinta, specifičnu dramaturgiju prostora i uključivanje lokalne zajednice u proces revitalizacije formira se most između prošlih, sadašnjih i budućih generacija. Novoprojektovani memorijski kompleks Starog sajmišta „Lavirint memorije“ predstavlja hibridni oblik memorijske tipologije koji oslikava kompleksnost ljudskog iskustva, nudi mogućnost introspekcije i promišljanja o identitetu, dok aktivno uključuje zajednicu u oblikovanje budućnosti.

8. LITERATURA

- [1] P. Basu, „*The Labyrinthine Aesthetic in Contemporary Museum Design*”, Exhibition Experiments, pp 47-70, 2007.
- [2] M. Hočevlar, „*Prostori igre*”, Jugoslovensko dramsko pozorište, Beograd, 2007
- [3] K. Norbeg-Šulc, „*Egzistencija, prostor i arhitektura*”, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.

Kratka biografija:

Tabita Šakanović rođena je u Pančevu 1998. godine. Završila je osnovne studije na Departmanu za arhitekturu Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu 2022. godine.
kontakt: sakanovict@gmail.com

Dr Višnja Žugić rođena je u Bačkoj Topoli 1985. godine. Vanredni je profesor na Departmanu za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu, gde učestvuje u realizaciji nastave u oblasti arhitektonskog projektovanja. Doktorsku disertaciju je odbranila 2018. godine.